

МОДЕРНІЗАЦІЯ АБО... „БУДИНОК З ХИМЕРАМИ”

(Рецензія на статтю О. Ганжи „Коллективизация сельского хозяйства – модернизация или...?” // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип.13. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 295-312.)

Навіщо історик теорія? Точніше, коли в дослідженні виникає необхідність теоретичного осмислення історичного матеріалу? Гострі обговорення цих питань йдуть вже не одне покоління істориків, філософів та методологів від історії. Одним з головних аргументів прихильників „чистоти і теоретичної цнотливості” історичної науки є посилання на негативний досвід радянської історіографії з характерним для неї засиллям ідеології, яке змушувало дослідника бачити факт неодмінно в світлі теорії класової боротьби ще на етапі його виокремлення. Відповідно, своєрідним *credo* опонентів теоретичного („соціологічного”, „політологічного” та ін.) підходу є відомий вираз французького історика Фюстеля де Куланжа „Факти, факти, нічого, крім фактів”.

Беззаперечним є те, що ідеологічні і теоретичні постулати проникають в тексти незалежно від свідомості і бажання дослідника. З цієї точки зору, дискусія про місце теорії в історичних дослідженнях обертається в обговорення того, які завдання вирішує історична наука: зокрема, знати або розуміти?

Стратегія першого підходу вимагає мінімізувати втручання теорії в дослідницький процес, а другий, навпаки, змушує застосовувати теоретичні побудови. За браком суто історичних теоретичних моделей, нерідко залучається доробок інших гуманітарних дисциплін – насамперед, соціології, політології. В обох випадках, нагальною потребою є усвідомлення (рефлексія) дослідника над тим, як та які теоретичні моделі він застосовує.

На жаль, в українській історіографії досить рідкісним явищем є рефлексія над теоретичними складовими роботи історика. Ще більшою рідкістю є проведення теоретичних досліджень. Серед методів теоретичної роботи, які практикуються в українській історіографії, чи не найбільш популярним є застосування теоретико-методологічного доробку західної гуманітаристики. Такий підхід дає змогу „повернути” українську історію в світовий контекст, що є не менш важливим, ніж заповнення фактографічних „білих плям”. В той же час відсутність у істориків належної підготовки та розвинутої культури теоретичних досліджень інколи приводить до профанації цього напряму роботи.

Показовим прикладом позитивних і негативних аспектів застосування „нових старих” концептів до українського історичного процесу є дослідження феномену „модернізації”. Дане поняття виникло спочатку в західній соціології і політології як своєрідна метатеорія для здійснення політичних та соціально-економічних трансформацій в країнах третього світу в період після Другої світової війни. З поширенням популярності цієї філософії, на її основі були розроблені (в тому числі й істориками) теорії модернізації. Тут необхідно підкреслити, що це були теорії середнього рівня, які не претендували на статус моделей загально-історичного процесу. Скоріше, їх функція полягала в описі окремих аспектів розвитку конкретно-історичних соціумів. На сьогоднішній день поняття „модернізація” навряд чи варто вважати „останнім словом науки”: з одного боку, воно міцно ввійшло в арсенал (і в підручники) західних суспільствознавчих дисциплін і часто використовується без особливої рефлексії (подібно до таких концептів як „культура”, „цивілізація”, „нація” і т.п.). З іншого боку, негативні коннотації з „західним імперіалізмом” і „колоніальною системою” роблять модернізаційні дослідження непривабливими для молодшого покоління західних науковців.

Подивимось на український аспект цієї проблеми. Тема „модернізація в Україні” є білою плямою вітчизняних суспільних наук. Зараз немає системних досліджень, що давали би відповідь на запитання, якими є українська модель та досвід модернізації? Відсутність відповідних праць в Україні призводить до того, що вітчизняні модернізаційні процеси в працях іноземних дослідників видаються як локальний приклад модернізації сусідніх суспільств. Деяко вдалося зробити для заповнення цієї прогалини вітчизняним соціологам і політологам, але по їх працям відчувається нестача історичного горизонту.

В царині історичних досліджень намітились певні зрушення (наприклад, розробка теми, яку проводив відділ історії України 20-30 років ХХ століття Інституту історії України НАН України). Однак дослідники зіштовхуються з цілим колом як теоретичних, так і світоглядних проблем. Симптоматичною для характеристики ситуації, що склалася, є стаття старшого наукового співробітника, кандидата історичних наук Оксани Ганжи „Коллективизация сельского хозяйства – модернизация или...”¹. В своєму аналізі цієї спроби теоретичного осягнення конкретно-історичного явища акцентую увагу на трьох аспектах – теоретико-методологічному, конкретно-історичному та світоглядному.

Теоретико-методологічний аспект. Шановна авторка стверджує, що в основі сучасного розуміння поняття „модернізація” лежать: по-перше, європоцентризм 19 століття, по-друге, соціохронологічні студії Карла Ясперса, по-третє, концепт „виклик-відповідь” Арнольда Тойнбі.

Можна погодитися лише з першим твердженням. Дійсно, модернізаційна теорія виникла в 1950-х роках на базі європоцентричного підходу, але останній суттєво відрізнявся від євроцентричної моделі 19 століття. Остання розглядала неєвропейські народи, як такі, що нездатні конкурувати (навіть теоретично) з країнами Європи та Північної Америки. Однак події Другої світової війни та антиколоніальна боротьба в післявоєнний період змусили переглянути цей підхід. „Новий євроцентризм” постулював принцип, що неєвропейські країни, в своєму розвитку мають орієнтуватися на країни першого (капіталістичного) світу. Різновидом „нового євроцентризму” був і радянський підхід з його пропозицією соціалістичної орієнтації. Зазначу, що європоцентризм (як в старому, так і в новому варіанті) як раз нищівно критикувався К.Ясперсом і А.Тойнбі.

Віднесення до фундаторів модернізаційної теорії Карла Ясперса є недоречним. По-перше, його концепція „вісьового часу” підкреслює важливу роль неєвропейських народів у розвитку людської цивілізації. В своїй праці „Витоки історії та її мета” (1949) він стверджував, що світову історію не можна розглядати лише як похідну іудео-християнської культурної традиції. Серед великих культур, які творили вісьовий час історії, в тому числі й західної, дослідник називає культури Єгипту, Дворіччя, Інду, Хуанхе. Але й погляд К.Ясперса на сучасний йому світ був плюралістичний: „Сьогоднішній світ з його наддержавами – Америкою і Росією, - з Європою, Індією і Китаєм, з Передньою Азією, Південною Америкою та іншими регіонами земного шару, поступово в ході довготривалого процесу, якій йшов з 16 ст., завдяки розвитку техніки, фактично став єдиною сферою спілкування, котра, незважаючи на боротьбу і роздробленість, все з більшою силою вимагає політичного об'єднання”².

По-друге, концепція К.Ясперса спрямована на доказ того, що технологічний прорив Європи без духовної складової є шляхом у прірву. Більше того, він в своїх творах піддав сучасну йому систему європейських цінностей жорсткій критиці. Тому в його підході європейцям скоріше необхідно орієнтуватися на духовні цінності інших народів.

Щодо інтелектуального доробку Арнольда Тойнбі, то стверджувати про його вплив на формування теорії модернізації, на мою думку, необхідно більш обережно, ніж це робить шановна авторка. З одного

боку, він в своєму фундаментальному творі „Дослідження історії” присвячує особливу увагу аналізу факту впливу однієї цивілізації на іншу – і, як правило, фіксує негативні та деструктивні наслідки такої взаємодії. У цьому він принципово розходиться з сучасними йому модернізаційними теоріями, які позитивно оцінювали наслідування шляху розвитку європейських країн іншим світом. З іншого боку, в конкретно-історичних сюжетах він використовує досить часто термін „модернізація”, точніше один з його різновидів – вестернізація, втім не надаючи йому якогось теоретичного або ідеологічного забарвлення.

Щодо тойнбіанського концепту „виклик-відповідь”, то не варто абсолютизувати його вплив на модернізаційну теорію. Вона формувалася насамперед в північноамериканській соціології та економічній теорії для розробки рекомендацій щодо вирішення конкретно-економічних проблем країн третього світу. Відповідно теорія модернізації базувалася на методологічних підходах та цінностях американської гуманітаристики. Тим більше, що американські інтелектуали познайомилися з творчим доробком А. Тойнбі лише наприкінці 1940-х років, тоді коли основні принципи модернізаційної теорії вже оформилися.

Шановна авторка при розробці власного теоретичного бачення концепту фактично ставить знак рівності між модернізацією та прогресом. Зазначу, що модернізаційна теорія з 1950-х років пройшла складний еволюційний шлях і в сучасному вигляді вона намагається відмовитись не тільки від євроцентричного спадку, але й „прогресивного” пафосу. Зараз вона подає плюралістичний погляд на історію, акцентуючи увагу на неоднозначності західного впливу. Більше того, сучасні дослідники модернізаційних процесів насамперед акцентують увагу на те, що цей шлях поряд з технологічним поступом призводить до інтенсифікації соціальної напруги і конфліктів в суспільствах. Інша справа, що вони вважають в довготривалій перспективі модернізацію вірним шляхом, який виводить певний соціум з маргінесу цивілізації, а соціальні конфлікти сприймають як необхідну платню за трансформацію традиційного суспільства в модерне.

Впадає в вічі певна логічна суперечність теоретичних викладів шановної авторки та визначення модернізації, яке вона подає, як результат цих викладів. Пані Ганжа постулює, що базується на підходах Арнольда Тойнбі та Льва Гумільова. Її не турбує той факт, що перший основним суб'єктом історії вважає цивілізацію, а другий розробив теорію етногенезу. Вогна поєднує окремі елементи цих кардинально відмінних підходів. Врешті решт, виникає навіть не еkleктична теоретична модель, а справжня „теоретична хімера”, збудована на вільних аналогіях.

В результаті, авторкою подається досить суперечлива теоретична модель модернізації – визначення цього концепту дисонує з її теоретичним роздумами. Так, акцентуючи увагу на негативних оцінках модернізаційних заходів в різних історичних суспільствах (наприклад, виникнення „хімер” – у Л. Гумільова, „анахронізми” та „реставрації” – у А. Тойнбі). Однак, авторка начебто забуває про свої викладки і подає таке визначення: „предмет модернізації – це явище, історичний розвиток якого сприяє прогресивному розвитку соціуму” (с.300).

Наслідком отриманої теоретичної химери, на мою думку, стала суперечливість при використанні поняття „модернізація” при оцінці конкретно-історичного феномену – колективізації.

Конкретно-історичний аспект. Перед тим, як перейти до заявленого розгляду, зроблю декілька зауваг. Насамперед, досить важко погодитися з загальною концепцією вітчизняного історичного процесу шановної авторки – критики не витримує майже кожне твердження цієї побудови. Наприклад, вона відштовхується від схеми російської державницької школи С. Соловйова – Й. Ключевського, яка вже на початку 1920-х рр. була архаїчною для російської історіографії, не кажучи вже про українську історичну науку: „Київська Русь – Московське князівство – Московське (Руське) царство – Російська імперія - СРСР” (с.295). Неприпустимим спрощенням є твердження, що знаходження України у складі Великого князівства Литовського нічого не дало, за виключенням „Литовського статуту”. Такий підхід ігнорує яскраве піднесення і драматичний занепад найбільшої держави Європи в XIV – XV ст. держави, в якій українська спільнота відіграла одну з провідних ролей. Тут хотілося б нагадати авторці слова Лева Гумільова – „Не буває темних віків історії, бувають темні віки істориків”. Наступний пасаж – „Польський період взагалі закінчився жахом Руїни” (нагадаю, що Правобережжя ввійшло до Російської імперії майже через півтора століття після Руїни – в кінці 18 століття!) – здається поверховим і заангажованим, бо таким же чином можна стверджувати, що початок інтеграції українських земель саме до Московського царства як раз і обернувся Руїною. Але навіряд чи обидва твердження мають сенс.

Однак повернемося до ключового моменту статті, адже авторка за головну мету ставила оцінку такого явища як колективізація сільського господарства в контексті модернізаційної теорії.

З одного боку, вона зазначає: „Навіть, якщо розглядати модернізацію в традиційних дефініціях (типу Бендікса), то ні про яку модернізацію говорити не приходиться. Ніяких коренів в англійській індустріальній і французькій політичній революції знайти не вдасться”

(с.311). Відзначу некоректну заяву щодо „коренів”, адже це є метафора: обидва явища дали поштовх інтенсифікації модернізаційних процесів спочатку в Західній Європі, а далі в інших країнах на різних континентах. В то же час, якщо відповідати авторці на тому ж рівні категоричності, то можна зазначити, що політична сила, яка впроваджувала колективізацію, вела свій родовід від декабристів, які розбудили Герцена, а щодо декабристів важко оспорювати вплив на них ідей Французької революції. В випадку англійської промислової революції, то одним з визначних факторів її успіху стало створення на селі вузько спеціалізованих великих господарств, а методи цих перетворень були не менш жорстокими, ніж за колективізацією.

З іншого боку, пані Ганжа зауважує, якщо взяти її визначення „модернізації”, то „можна говорити про прогресивне значення колгоспів в системі радянського соціуму в період вирішення завдань поставлених Викликом, однак тільки в екстремальних умовах (1941-1945 рр.)” (с.311). Здавалося б це дає привід визнати колективізацію модернізаційним явищем. Однак шановна авторка об’являє, що використання колгоспного методу в радянській версії призвело аграрний сектор СРСР, а потім країн пострадянського простору в стан глибокої кризи”. А відтак, колективізація, на її думку, не може бути модернізаційним явищем.

Останнє твердження, на мою думку, носить безапеляційний і переважно публіцистичний характер. По-перше, тут порушується базова засада історичних досліджень – принцип історизму (кожне історичне явище необхідно розглядати та оцінювати в конкретних умовах впродовж його еволюції). По-друге, якщо порівняти динаміку розвитку промисловості та сільського господарства, то прорахунки і, як наслідок, кризові явища саме в індустрії (та науково-технічній сфері) стали перешкодою подальшого розвитку радянської економіки, а промисловий занепад в 1990-х роках був більшим за скорочення виробництва в сільському господарстві, яке, по суті, залишалося колгоспним.

Шановна авторка вважає колгоспи „звичайним персистентом колишньої (общинної – В.Г.) системи, інкорпорованим в нову соціально-економічну систему... вольовим рішенням вищого політичного керівництва країни впроваджена в аграрну практику”. Вивчення історіографії питання дає змогу стверджувати, що такий підхід, який подається майже як аксіома, є дискусійним. Зазначу також, що авторка майже повністю обходить проблематику „колективізація як технологічна модернізація сільського господарства”.

Колективізація в радянському суспільстві стала результатом модернізаційної мотивації компартійного керівництва, і тому її можна охарактеризувати як модернізаційне явище. Однак модерність являє собою процес постійного пошуку нових, більш ефективних рішень – такими були спроби реформ М.Хрущова, О.Косигіна, М.Горбачова. Проте вони опинилися неадекватними в конкретних умовах (втім, колгоспна система залишалася донором радянської економіки). Іншими словами, модернізаційне явище не вдалося трансформувати в модернізаційний процес, який самовідновлюється.

Ідеологічний та соціально-політичний аспект. В науковій спільноті визнається, що базовим стандартом праці дослідника є дистанціювання від будь-яких ідеологій або політичних уподобань. Однак в текстах політична свідомість все ж таки дає про себе знати. В цьому плані стаття пані Ганжі є „відкритою книгою” – авторка не особливо ховає ті чи інші свої політичні оцінки.

Цікаво як авторка реалізувала відкрито антизахідний і антимодернізаційний пафос. Вона зауважує, що сучасна „модернізація” перетворюється на „вестернізацію”, або нав’язування крім економічної моделі, етичних, естетичних та інших моделей поведінки. При цьому декілька рядків вище тлумачиться поняття Захід, до якого включаються (очевидно, крім західноєвропейських країн) США, Японія і... Південна Корея. Ця країна часто наводиться як приклад відносно вдалої модернізації, поряд з іншими азійськими так званими новими індустріальними країнами (незрозумілим залишається те, чому їх не включено до переліку), однак навряд чи її можна віднести до Заходу, навіть символічно.

Судячи з тексту, особливо неприйнятною для неї є наздоганяюча модернізація. При цьому головною її проблемою вона вбачає не стільки в неефективності дублювання чужого шляху, скільки в тих, кого наздоганяють: „Все було б гарно, якби в цих „перегонах за лідером” правила не встановлювали „піонери”, причому встановлювали не тільки початок старту, але й тип велосипеда” (с.298). За такою логікою, правила мають встановлюватися аутсайдерами. Насправді ж, якщо говорити метафорами, запропонованими О.Ганжею, то лідери постійно змагаються між собою, тим самим й створюючи „правила перегонів”, тоді як аутсайдерам доводиться прилаштуватися під них.

Доказом хибності модернізації, на думку пані Ганжі, є штучне банкрутство з використанням іноземного капіталу рентабельних підприємств Росії і України, махінації чиновників ООН в Афганістані. Шановна авторка зовсім не переймається тим, що в першому випадку скоріше можна знайти більше прикладів, коли це робили і без

іноземного капіталу вітчизняні підприємці, і тут даються взнаки цінності традиційного суспільства (наприклад, клановість), ніж вестернізовані етичні моделі поведінки. У другому випадку, мова йде про банальні крадіжки.

Як бачимо, політичні вкраплення досить слабо корелюються з текстом статті, а інколи вступають в пряму суперечку (нагадаю, що модернізацію авторка визначала, як процес, що сприяє прогресивному розвитку соціуму). Апофеозом політичного трактування стало твердження, що модернізація є не більш-не менш – „методом соціально-політичного пресингу обмеженого кола розвинутих країн на планетарне співтовариство”. При таких визначеннях, дійсно, тільки залишається погодитися, що колективізація не була „методом пресингу на планетарне співтовариство”, а значить не була модернізацією.

Вищевказане дає підґрунтя запропонувати гіпотезу, що як раз „антимодернізаційні” ментальні установки підштовхували авторку до загальних негативних оцінок модернізаційної політики та модернізаційної природи колективізації зокрема. Однак ці установки вступали в суперечку зі теоретичними постулатами розробників модернізаційного підходу (в якому домінували позитивні оцінки). Результатом є суперечлива теоретична модель модернізації, запропонована авторкою.

Нарешті, хотілося б зауважити, що в основу статті в цілому покладено, як на мій погляд, некоректну дослідницьку гіпотезу. Намагання вилучити певний феномен з усієї системи суспільного буття і спроба описати його з точки зору модернізаційного підходу в тому варіанті, який прийнятний для описання історичних періодів тривалістю в декілька століть, приречені на провал. Більш доцільно було б визначати, наскільки колективізація сприяла модернізації радянського суспільства в цілому.

В. Головка,
старший науковий співробітник Інституту історії
України НАН України, кандидат історичних наук

---

¹ Ганжа О. Колективізація сільського господарства – модернізація или... // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 13. – К., 2005. – С.295-312.

² Ясперс К. Истоки истории и ее цель // Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1994. – С.52.